

УДК 811.111-26

ПОЕТИКА КОМПОЗИЦІЇ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Стаття присвячена дослідженню композиції як об'єкта вивчення у рамках сучасних гуманітарних наук. Наукова розвідка має на меті визначити й охарактеризувати головні аспекти аналізу композиції й систематизувати її визначення у відповідності до них. У зв'язку зі своєю складною багатовимірною сутністю композиція вивчається у межах багатьох наукових підходів. З урахуванням гетерогенності об'єкта дослідження було наведено приклади маргінальних визначень, які ґрунтуються на декількох аспектах вивчення. На основі аналізу дефініцій терміну було виокремлено головні ознаки, семантичні значення-характеристики, які детермінують композицію як феномен будови, структурного оформлення, засобу організації сюжету. Було розмежовано структурний і змістовий підходи до тлумачення сутності природи композиції. Наукова робота також містить опис сучасного підходу до трактування композиції як динамічної організації текстового матеріалу з урахуванням ролі реципієнта у процесі інтерпретації і декодування тексту. Зазначена концепція протиставляється традиційному ототожненню композиції з формально-структурною систематизацією словесного й сюжетного матеріалу твору.

Ключові слова: *композиція, архітектоніка, текст, семіотика, структуралізм.*

Постановка проблеми. Історія вивчення законів і канонів розташування текстових фрагментів різного типу й розміру налічує понад дві з половиною тисячі років й походить з античних джерел поетики й риторики. Традиції дослідження проблеми композиції, сформовані поколіннями науковців, з одного боку створюють ілюзію всебічного вирішення усіх питань, пов'язаних із

нею, а з іншого – стали основою для розвитку розмаїття підходів до її визначення й опису. Необхідність систематизації теоретико-методологічних даних, отриманих й обґрунтованих науковцями, пов'язана із потребою опису семантичного наповнення терміну, а також визначенням функціонального потенціалу композиції як засобу формальної організації тексту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Композиції присвячено численні роботи у різних галузях мовознавчих дисциплін. Зокрема, загальноестетичні особливості композиції проаналізовано у науковій праці Ф. В. Ковальова (1989), композиційну поетику художніх творів досліджували В. В. Виноградов (1980), Л. А. Новіков (2007), Ю. М. Тинянов (1977) й В. Є. Халізов (1999). Граматичні особливості композиційної будови тексту висвітлила Г. А. Золотова (1996), а сучасні концепції визначення, функціонування, семантики й структурного оформлення композиції представлені у наукових розвідках Н. С. Болотнової (2009), М. М. Кожині (2006), Н. А. Ніколіної (2003) й Н. В. Панченко (2011).

Мета статті є дослідити головні характерологічні показники, що утворюють поняття композиції у сучасній філологічній парадигмі. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

- проаналізувати панораму визначень терміну «композиція»;
- визначити домінуючі семантичні значення-характеристики терміну;
- розмежувати й охарактеризувати структурний / змістовий і статичний / динамічний підходи до тлумачення сутності природи композиції;
- розглянути функції, які виконує композиція у процесі створення й інтерпретації тексту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки композиція досліджується з різних ракурсів у межах не лише філологічних дисциплін, таких як стилістика, літературознавство, лінгвосеміотика, когнітивна поетика, наратологія тощо, а й становить одну із центральних проблем у живописі, скульптурі, архітектурі, кіно, фотографії, музиці, хореографії, понятійний потенціал цього терміну є надзвичайно широким.

Термін походить від латинського дієслова *componere* – складати, будувати, оформлювати. У значенні формальної організації текстів термін «композиція» використовується найчастіше у науковій літературі, проте зустрічаються і синонімічні поняття «конструкція», «диспозиція», «організація», «компонування», «план» [12]. В англійській літературі, присвяченій формальним аспектам текстової структури, застосовується ряд аналогічних або близьких за значенням до поняття композиції термінів: *composition, organization, arrangement, design, pattern, articulation, ordering, disposition, morphology, construction*. Аналіз визначень терміну показав, що головними характерологічними ознаками композиції виступають здатність забезпечувати будову, структурність і єдність твору за рахунок розташування його елементів. Тобто композицію у більшості випадків визначають як структуру, розташування або будову, головною ознакою якої є цілісність.

Це відображається зокрема у визначенні, запропонованому Ф. В. Ковальовим, де композиція – це *будова, взаємозв'язок* частин, що забезпечує *цілісність* зображеного, спрямований на розкриття ідейного змісту твору [4, с. 41]. Також структуро- й системотвірну природу композиції підкреслено у дефініції В. Є. Халізева, де вона представлена як *взаємне співвіднесення й розташування* елементів твору [12, с. 150]. Композицію як явище форми, що має здатність забезпечити цілісність текстового матеріалу, охарактеризував у своїй роботі Л. А. Новіков. За словами дослідника, композиція у динамічному аспекті – це мотивоване *розташування* компонентів, яким притаманний певний тип зображення дійсності (наприклад, опис, монолог, діалог) або точка зору (автора, оповідача, персонажа) на зображуване [7, с. 16]. А отже, вона функціонує як засіб організації художньої форми твору, забезпечує його єдність і цілісність.

У Літературознавчому словнику термін композиція визначають як *побудову* твору, доцільне *поєднання* всіх його компонентів у художньо-естетичну цілісність, зумовлену логікою зображеного, представленого читачеві

світу, світоглядною позицією, естетичним ідеалом, задумом письменника, каноном, нормами обраного жанру, орієнтацією на адресата [5, с. 361].

За Л. І. Тимофєєвим, композиція – це *будова* художнього твору, певна *система засобів* розкриття, організації образів, їхніх зв'язків і відношень, які характеризують життєвий процес, зображений у творі. Як форма змісту композиція зумовлена не лише закономірностями зображеної дійсності, а й світоглядом, художнім методом, художньо-естетичними, зокрема жанровими, завданнями, визначеними автором у певному творі [9, с. 154-155].

Н. С. Болотнова також визначає композицію як *будову* твору, яка охоплює *розташування* його частин і їхній *взаємозв'язок* [1, с. 71]. Окрім того, суттєвою ознакою композиції є її здатність виконувати функцію жанрової характеристики, оскільки вона належить до головних показників жанрової специфіки твору.

М. М. Кожина визначає композицію як схему організації і структурного впорядкування тексту (твору), що відображає будову, співвіднесення і взаємне розміщення його частин, поділ на смислові елементи, ступінь і характер вираження цих елементів, порядок їхнього слідування і зв'язок між ними. В області лінгвостилістики поняття композиції відображає 1) зв'язок динамічного й статичного аспектів тексту, де перший аспект пов'язаний із логічним розгортанням змісту, а другий – з будовою тексту, його архітектонікою; 2) процес поділу континууму тексту на сегменти, інформативні блоки й об'єднання інформації в межах кожного з них; 3) внутрішню (сміслову) структуру організації тексту та його зовнішній план (поділ на частини, розділи, параграфи, абзаци тощо). Дослідниця пропонує ієрархічну систему композиційного оформлення тексту, де композиційно-смілова організація тексту включає логіко-композиційний і власне-композиційний плани. Логіко-композиційний план, в свою чергу, охоплює структурно-логічний аспект, що відображає хід думки автора у вигляді суджень і висновків, і структурно-смісловий аспект, який віддзеркалює спосіб організації текстового змісту і пов'язаний із особливостями розвитку ідей, спрямованістю їхнього логічного

руху, способами зіставлення суджень (порівняння, аналогія, протиставлення). Власне-композиційний план підпорядковує композиційно-змістовий аспект, що фіксує структурні способи розкриття компонентів змісту з урахуванням їхнього розташування у межах тексту загалом, форму вираження і характер мовленнєвої реалізації, та формально-композиційний аспект, який характеризує зв'язки між вступною, основною і заключною частинами тексту, які можуть мати різне композиційне й смислове наповнення у залежності від стилю і жанру, до якого належить текст [10, с. 169-170].

Зв'язок композиції з граматиною тексту аналізує у своїй науковій праці Г. А. Золотова. Автор визначає композицію як будову, організацію тексту, комунікативно-естетичний зміст якого виражається мовними засобами [3, с. 284-285]. Окрім комбінацій сюжетних мотивів, стилістичних прийомів і фігур, у тексті присутні також власне граматичні засоби, які забезпечують композиційно-синтаксичну й виразно-естетичну функції в ньому, а отже, композиція і граматика – це пов'язані між собою аспекти структурної організації тексту.

Науковець поділяє думку В. В. Виноградова щодо ролі образу автора, який об'єднує і впорядковує композицію як динамічне розгортання змісту, що розкривається у результаті чергування форм і типів мовлення. Їхня сукупність утворює складну цілісну систему експресивно-мовленнєвих засобів, синтезованих в образі автора. За Г. А. Золотовою, динаміка зміщення позиції автора відносно подій твору пов'язана з чергуванням елементів композиційної будови тексту — фрагментів, блоків або композитивів, тобто носіїв певних комунікативно-регістрових функцій. За допомогою їхнього типізованого або індивідуально-авторського комбінування будується композиція будь-якого тексту. Розмір композитиву не має стандартного фіксованого розміру, а визначається обсягом ланки текстового часу, який він фіксує. Мінімальною одиницею фіксації часу в тексті є предикативна (речення) або напівпредикативна (прислівниковий та дієприслівниковий звороти, інфінітивні конструкції тощо) одиниця [3, с. 296]. Наведена модель розуміння композиції

ґрунтується на системі зображення текстового часу за допомогою граматичних засобів, тому тут ключову функцію у формуванні композиції твору виконують видо-часові форми дієслів.

Дослідження руху ідей і подій, змін сюжетних ліній, просторово-часових координат й поліфонічності точок зору в художніх текстах сприяли появі концепції динамічної композиції. Ю. М. Тинянов стверджував, що єдність твору – це не замкнена симетрична система, а динамічна цілісність, яка перебуває у процесі розгортання; між її елементами не існує статичної рівноваги, оскільки вони перебувають у процесі взаємодії, в результаті якого домінантна група компонентів актуалізується за рахунок деформації підпорядкованих складових [11, с. 26]. Композиційну динаміку як взаємодію елементів тексту характеризує В. В. Виноградов і зазначає, що мова літературно-художнього твору є сферою перетину, перетворення і структурного об'єднання композиційно-мовленнєвих форм, а власне композиційно-мовленнєва структура – це динамічне розгортання, взаємодія і співвідношення елементів тексту [2, с. 82].

Наразі динамічність композиції розглядають як одну з її головних особливостей. Проте сучасні дослідники пов'язують композиційну структуру не лише з текстом, матеріал якого вона систематизує, а й з читачем, який структурує повідомлення у процесі взаємодії з ним. Сутність динамізму композиційної будови полягає не лише у чергуванні, зміні й нашаруванні словесних рядів, а й у трансформації первинного текстового матеріалу в композиційний варіант, створенні семантичної еквівалентності текстових елементів. Такі перетворення спричиняє взаємодія домінантних і фонових елементів тексту. Варіативність як ще один композиційний принцип Н. В. Панченко визначає як дискурсивну трансформацію тексту, що реалізується у варіантах його композиційної будови. За словами дослідниці, інкорпорування адресата й адресанта в текстовий простір перетворюю текст на область безперервної комунікації, де точками відліку є актуалізатори композиційної будови (одиниці композиції тексту) [8, с. 144-145].

Поняття композиції інтегрує як зовнішню, так і внутрішню організації тексту, оскільки її ототожнюють не лише із сюжетом і системою образів, а й зі структурним оформленням художнього твору. Цю подвійну природу підкреслила Н. А. Ніколіна, розмежувавши зовнішню (архітектоніку) і внутрішню змістову композицію. Внутрішня композиція визначається перш за все системою мотивів образів-характерів, особливостями конфлікту й своєрідністю сюжету, тоді як архітектоніка – це поділ неперервного тексту на дискретні одиниці [6, с. 46].

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок.

Отже, головними ознаками, які характеризують феномен композиції як:

- 1) будову, закон розташування художньо розподіленого словесного матеріалу за естетичними принципами цілого;
- 2) структурну впорядкованість, взаємодію різнорідних компонентів (одиниць) літературного твору;
- 3) прагматично мотивоване розташування і співвіднесення деталей, образного матеріалу всередині форми;
- 4) зумовлене розташування, поєднання подій у сюжет, що протиставляється структурі матеріалу, який лежить в основі задуму (фабулі);
- 5) форму опредмечування образу автора через образи оповідача й героя, за допомогою естетики й стилістики мовлення;
- 6) дискурсивне (інтертекстуальне) поле взаємопроникнення соціокультурного контексту й мовлення автора;
- 7) динамічну форму, яка фіксує незмінність або сталість позицій (точок зору) мовця відносно об'єктів референтної ситуації, яка матеріалізує його ціннісні орієнтири.

Серед основних функцій композиції науковець вирізняє наступні:

- 1) естетична;
- 2) структурна, визначає архітектонічне (формальне) й змістове фрагментування тексту;
- 3) функція гармонізації, що полягає в об'єднанні несистематизованих елементів художнього світу в єдине ціле;
- 4) когнітивна, пов'язана з розташуванням словесного матеріалу у порядку, який максимально ефективно забезпечує досягнення глибинного імпліцитного змісту твору.

Таким чином, з урахуванням головних положень наведених дефініцій, композицію можна визначити з одного боку як цілісну систему образів й

елементів твору, а з іншого – як структуру твору, пов'язану зі змістом, реалізовану у вигляді послідовного мотивованого розташування його частин і мережі зв'язків між ними, яка може виступати у якості жанрової ознаки. Разом з тим, функціональна специфіка й особливості динамічної організації композиції потребують подальших досліджень, оскільки питання щодо її компонентної структури й функціональних характеристик її складових залишаються відкритими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болотнова Н. С. Коммуникативная стилистика текста: словарь-тезаурус / Н. С. Болотнова. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 384 с.
2. Виноградов В. В. Избранные труды. О языке художественной прозы / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1980. – 360 с.
3. Золотова Г. А. Композиция и грамматика / Г. А. Золотова. // Язык как творчество. Сборник научных трудов к 70-летию В. П. Григорьева. – М.: ИРЯ РАН, 1996. – С. 284-296.
4. Ковалев Ф. В. Золотое сечение в живописи: Учеб. пособие. / Ф. В. Ковалев. – К.: Вища школа, 1989. – 143 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / [ред. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко]. - К.: ВЦ Академія, 2007. – 752 с.
6. Николина Н. А. Филологический анализ текста: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Н. А. Николина. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 256 с.
7. Новиков Л. А. Художественный текст и его анализ / Л. А. Новиков. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 304 с.
8. Панченко Н. В. Композиция как традиционный объект филологических исследований: форма и/или содержание / Н. В. Панченко // Известия Алтайского государственного университета. – 2011. – № 2-1(70). – С. 140-147.

9. Словарь литературоведческих терминов / [ред. Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев]. – М.: Просвещение, 1974. – 509 с.
10. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [ред. М. Н. Кожина, Е. А. Баженова, М. П. Котюрова]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 696 с.
11. Тынянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино / Ю. Н. Тынянов. – М.: Наука, 1977. – 574 с.
12. Хализев В. Е. Теория литературы / В. Е. Хализев. – М.: Высшая школа, 1999. – 400 с.

Матковская А. А. Поэтика композиции художественного текста.

Статья посвящена исследованию композиции как объекта изучения в рамках современных гуманитарных наук. Научная работа ставит цель определить и охарактеризовать главные аспекты изучения композиции и систематизировать определения в соответствии с ними. В связи со сложной многомерной сущностью композиция определяется с точки зрения разных подходов. Учитывая гетерогенность объекта исследования, были также приведены примеры маргинальных определений, основанных одновременно на нескольких аспектах исследования. Основываясь на анализе дефиниций термина, было определено главные качества, семантические значения-характеристики, детерминирующие композицию как феномен построения, структурного оформления, средства организации сюжета. Было разграничено структурный и содержательный подходы к определению сущности природы композиции. Научная работа также содержит описание современного подхода к пониманию композиции как динамической организации текстового материала, учитывая роль реципиента в процессе интерпретации и декодирования текста. Приведенная концепция противопоставляется традиционному отождествлению композиции с формально-структурной систематизацией словесного и сюжетного материала произведения.

Ключевые слова: композиция, архитектоника, текст, семиотика, структурализм.

Matkowska H. Poetics of a fiction text composition.

The article deals with the comprehensive study of composition in the scope of modern humanities. This scientific enquiry generally aims to establish and discuss the main aspects of composition in the contemporary science and systemize the bulk of definitions to find out the most extensive ones. The concept of composition has been thoroughly studied in different branches of philology. However, being a complex entity and due to its manifold nature it has been scrutinized within various scientific paradigms. On the basis of analysis of term definitions the major peculiarities, i. e. semantic characteristic feature, have been singled out. From this standpoint composition is determined as a phenomenon of structure, formal design or means of plot organization. The structure- and content-based approaches towards the explication of composition have been distinguished. Besides, the scientific enquiry contains description of the modern perspective of rendering composition as the dynamic means of organizing text material with respect to the role of a recipient in the process of text interpretation and decoding. This framework is opposed to the common identification of composition as a formal systematizing means of the verbal material and text plot.

Key words: composition, architectonics, text, semiotics, structuralism.